

ამისათვის ხორციელდება თანამშრომლების ეკონომიკური და მორალური სტიმულირება, იქმნება პირობები მათი ყოველდღიური საქმიანობისთვის და პროფესიული განვითარებისთვის.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ცაავა გ. ხანთაძე გ. საბანკო საქმე. სახელმძღვანელო. თბილისი. გამომცემლობა „დანი“, 2014. -600 გვ.
2. ხანთაძე გ. ცაავა გ. საბანკო ოპერაციები. სახელმძღვანელო. თბილისი. გამომცემლობა „დანი“, 2013. -400 გვ.
3. საქართველოს ეროვნული ბანკის ვებ-გვერდი www.nbg.ge
4. Монакова Е.В. Кредитный мониторинг в банковской деятельности. Диссертация на соискание ученой степени канд.эконом.наук. г.Саратов, СГСЭУ, 2001. с.35
5. Никонова И.А., Шамгунов Р.Н. Стратегия и стоимость коммерческого банка. –М.: «Альпина Бизнес Букс», 2004. -304с
6. Alan Dixie, Implementing Successful Credit Control, 4th edition, 30 Nov 2009

იფუიარაქმე აზა

ქუთაისის უნივერსიტეტის ასისტენტ-პროფესორი

იმერეთის მხარის სპეციალიზაციისა და კლასტერული განვითარების შესაძლებლობები

საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტრო

იმერეთი – დასავლეთ საქართველოს უნიკალური პირობებითა და რესურსებით მდიდარი მხარე, როგორც ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული, შორეული წარსულიდან იღებს სათავეს. რეგიონს მდიდარი ისტორიული ტრადიციები აქვს და სათანადო წინამძღვრები გააჩნია ეკონომიკის აღმავლობისათვის. აღნიშნული თვალთახედვით, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ 2014 წლის ბოლოს შემუშავდა რეგიონის განვითარების სტრატეგიული მონახაზი, რომელიც სხვადასხვა პროგრამას, მიმართულებას, ხედვასა თუ დამოკიდებულებას აერთიანებს. თუმცა, ეკონომისტთა შორის არსებობს გარკვეული განსხვავებები ქვეყნის რეგიონული განვითარების სამომავლო პერსპექტივებთან დაკავშირებით და ამიტომ, გადავწყვიტეთ სტატიის ფარგლებში წარმოგვედგინა ჩვენი მოსაზრებები, გარკვეული თეორიული მსჯელობა განსახილველ პრობლემასთან დაკავშირებით.

ცნობილია, რომ წარმოების განაწილება ქვეყნის ამა თუ იმ რეგიონის მიხედვით დამოკიდებულია რიგი ობიექტური და სუბიექტური ფაქტორების ერთობლიობაზე. ამ ფაქტორთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია სხვადასხვა ეკონომიკური (ბუნებრივი, ადამიანური, საინვესტიციო) რესურსების არსებობა და განაწილება. იმერეთის მხარე გამოირჩევა საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული წიაღისეული სიმდიდრეების მრავალფეროვნებით. ამჟამად, იმერეთში 100-ზე მეტი მინერალურ-სანედლეულო რესურსების საბადოა აღრიცხული, რომელთაგან ნახევარზე მეტი საექსპორტოა. ასევე აღნიშვნის ღირსია შრომითი რესურსებით უზრუნველყოფის შესაძლებლობებიც. იმერეთის რეგიონში სამრეწველო წარმოების განვითარებაც ძირითადად ამ ფაქტორთა მოქმედების შედეგი იყო.

თუმცა, ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე, ეს ფაქტორები სხვადასხვა ძალით მოქმედებდნენ, რასაც მნიშვნელოვანწილად განაპირობებდა მიმდინარე საზოგადოებრივი, პოლიტიკური და სოციალური და სხვა ვითარება, რაც ქმნიდა კიდევ შესაბამის პერიოდში რეგიონის ინვესტიციურ პოტენციალს და ეკონომიკის განვითარების პირობებს.

იმერეთის მხარეში ბიზნესის დარგობრივი სტრუქტურა საკმაოდ ფართოა, რაც განპირობებულია არსებული რესურსების მრავალფეროვნებით. კერძოდ, თუ ზემო იმერეთში დომინირებს მოპოვებითი მრეწველობა (მარგანცის მოპოვება-დამუშავება ჭიათურასა და ზესტაფონში, ქვანახშირის მოპოვება ტყიბულში), რეგიონის ცენტრალურ და დასავლეთ ნაწილში უფრო განვითარებულია სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგი - მებაღეობა-მეხსენებლობა, მევენახეობა, მემარცვლეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა და ა.შ. ცალკე აღნიშვნის ღირსია ქალაქ ქუთაისის პოტენციალი, სადაც თავმოყრილია რეგიონის ეკონომიკური და ინტელექტუალური რესურსების უდიდესი ნაწილი, მათ შორის თავისუფალი ინდუსტრიული ზონა.

აღსანიშნავია, რომ რეგიონის თითქმის ყველა მუნიციპალიტეტი განლაგებულია ქვეყნის ცენტრალური ავტო და სარკინიგზო მაგისტრალების მიმდებარედ, რაც დამატებით შესაძლებლობებს ქმნის ბიზნესის განვითარებისათვის. ბოლო პერიოდში, კოპიტნარის აეროპორტის ამოქმედებამ, მხარის მიმზიდველობა კიდევ უფრო გაზარდა როგორც ტურისტული, ისე ინვესტიციური მიმზიდველობის კუთხით. უკანასკნელ წლებში იმერეთში განხორციელებული და მიმდინარე მსხვილი ინფრასტრუქტურული პროექტები, როგორცაა ზესტაფონი-ქუთაისი-სამტრედიის ჩქაროსნული ავტომაგისტრალის მშენებლობა, მუნიციპალური გზების რეაბილიტაცია, სასმელი წყლის, ტურისტული ინფრასტრუქტურის აღდგენა-გაუმჯობესება საბოლოოდ სწორედ ბიზნესის განვითარებისაკენ არის მიმართული.

იმერეთში ოპერირებს ქვეყანაში მოქმედი თითქმის ყველა საბანკო, საკრედიტო და სადაზღვევო დაწესებულება, ასევე ადგილობრივი ბიზნეს საკონსულტაციო ორგანიზაციები, სახელმწიფო სტრუქტურები, პროფესიული და უმაღლესი სასწავლებლები, რომელთა გამართული მუშაობა მნიშვნელოვან როლს ასრულებს მხარეში ინვესტიციების მოზიდვისა და ბიზნესის განვითარებისათვის.

საშუალოვადიან პერსპექტივაში, ბიზნესის განვითარებისათვის რეგიონსა თუ მთლიანად ქვეყანაში, ფართო შესაძლებლობებს შექმნის ევროკავშირთან გაფორმებული ასოცირების ხელშეკრულება, ღრმა და ყოვლისმომცველი თავისუფალი ვაჭრობის შესაძლებლობების გაჩენა, რაც სათანადო არისხის მიღწევის პირობებში, მნიშვნელოვნად გაზრდის ადგილობრივი პროდუქციის ევროპის ბაზარზე შესვლის შესაძლებლობებს. აღნიშნული, თავის მხრივ, წარმოადგენს დამატებით სტიმულს ქვეყანაში უცხოური ინვესტიციების მოზიდვისათვის.

თუმცა, ყურადღება უნდა გავამახვილოთ რეგიონში ბიზნესის განვითარების შემაფერხებელ ფაქტორებზეც, რომელთა შორის აღსანიშნავია: ჯერ კიდევ არასრულად მოწესრიგებული ინფრასტრუქტურა, ინვესტიციების ნაკლებობა, მუშახელის კვალიფიკაციის შეუსაბამობა მოთხოვნად პროფესიებთან, თანამედროვე ტექნიკასა და ტექნოლოგიებზე დაბალი ხელმისაწვდომობა და ა.შ.

მიმდინარე ეტაპზე, წარმატების უზრუნველყოფის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წინაპირობად მიჩნეულია ინოვაციური მიდგომები რეგიონულ განვითარებასა და სტრატეგიულ მართვაში. ასეთად

შეიძლება ჩავთვალოთ ტერიტორიული ერთეულების სპეციალიზაციის გაღრმავებისა და ეკონომიკური წინსვლის მნიშვნელოვანი საშუალების - კლესტერების განვითარების ხელშეწყობა.

ეკონომიკური სპეციალიზაციის საკითხი არაერთხელ გამხდარა სერიოზული განხილვების ობიექტი და ვფიქრობთ, რომ ეკონომიკური სპეციალიზაციის გაღრმავების აუცილებლობას საქართველოში ამჟამად არსებული ვითარება განაპირობებს. ცნობილია, რომ ქვეყანა იბრძვის მსოფლიო ეკონომიკურ სისტემაში საკუთარი ადგილის დამკვიდრებისათვის, რომლის მიღწევის პროცესში, მწირი რესურსული უზრუნველყოფის პირობებში „ცენტრალურმა ხელისუფლებამ აუცილებლად უნდა გაითვალისწინოს ქვეყნის რეგიონული თავისებურებები და მაქსიმალურად შეუწყოს ხელი ადგილობრივი ინიციატივის ყოველგვარ გამოვლენას, რაც საბოლოო ჯამში, მხარეების ეკონომიკური სპეციალიზაციის საფუძველი უნდა გახდეს.“¹

ზოგადად, ეკონომიკის სპეციალიზაცია, არაერთხელ გამხდარა ამა თუ იმ ქვეყნის წარმატებული განვითარების, კრიზისული მდგომარეობის დაძლევის და ა.შ., განმსაზღვრელი ფაქტორი. აღნიშნული ეხება რეგიონულ დონესაც, სადაც სპეციალიზირებული წარმოების კონცენტრაცია, არსებული შეზღუდული რესურსების განსაკუთრებით პრიორიტეტულ მიმართულებებზე თავმოყრის საშუალებას იძლევა, რაც მათი ოპტიმალური გამოყენებისა და მოგების ნორმის მაქსიმიზაციის პირობებს ქმნის. ჩვენი აზრით, რეგიონების ინვესტიციური მიმზიდველობის ამადლების მიზნით, სპეციალიზაციის გაღრმავების მიზანშეწონილობის სასარგებლოდ, შემდეგი მიხედვები მეტყველებს:

1. ბუნებრივი რესურსების არათანაბარი განაწილება. „სპეციალიზირებული განვითარების პირობებში იქმნება არსებული რესურსების უფრო სრული გამოყენების შესაძლებლობა.“²

2. მცირე ტერიტორიის ფარგლებში ძირითად მწარმოებლებს შორის შედარებით მჭიდრო შიდაეკონომიკური კავშირების არსებობა. აღნიშნული საკმაოდ კარგ შესაძლებლობებს ქმნის განვითარების ერთიანი სპეციალიზირებული მიმართულებების ჩამოყალიბებისათვის რეგიონის მასშტაბით;

3. ეკონომიკური ზრდის შედეგების მოსახლეობაში უფრო სწრაფად და ფართოდ გავრცელების შესაძლებლობა. აღნიშნული, მცირე ქვეყნის პირობებში (როგორც საქართველო) უფრო იოლად არის მიღწევადი, ვიდრე შესაბამისი სამეურნეო განვითარების დონის ქონე მსხვილ სახელმწიფოებში. შესაბამისად, ახალ ინიციატივებსა და ქმედებებს მეტი მხარდაჭერა აქვს სპეციალიზირებული რეგიონული განვითარების პირობებში;

4. საშუალო ეკონომიკური მაჩვენებლის თანაბრობის უზრუნველყოფის შესაძლებლობა. რეგიონული სპეციალიზაცია ხელს უწყობს აღნიშნულის მიღწევას როგორც მთლიანად ქვეყნის, ისე ცალკეული მხარეების მიხედვით;

5. მხარეების განვითარების დონის გამოთანაბრება. დღეისათვის, რამდენიმე რეგიონის მკვეთრი დაწინაურების პარალელურად, ხდება ტერიტორიული ერთეულების უმრავლესობის ჩამორჩენა. რეგიონების განვითარების დონის გამოთანაბრება სპეციალიზაციის გაღრმავებით, თავის

¹ უფრო ვრცლად: დავთაძე გ., ადგილობრივი ბიუჯეტების როლი სახელმწიფოს რეგიონული პოლიტიკის განხორციელებაში, ქუთაისი, 1999, გვ. 57

² Юданов Ю.И., Малые страны западной Европы, М., 1982, стр. 32

მხრივ, მყარ საფუძველს შეუქმნის მოტივანად ქვეყნის ეკონომიკის სპეციალიზაციის ხარისხის ამაღლებას და, შესაბამისად, მსოფლიო ეკონომიკაში უფრო მკვეთრად გამოხატული ადგილის დაკავებას;

6. რეგიონული ეკონომიკის მობილურობის უზრუნველყოფა. სპეციალიზირებული განვითარება უზრუნველყოფს რეგიონის ეკონომიკის განსახდვრული ორიენტაციის შეცვლის შესაძლებლობას, აუცილებლობის შემთხვევაში და ა.შ.

7. მხარეებს შორის ეკონომიკური ურთიერთობების გაღრმავებას. ცალკეული რეგიონების სპეციალიზირება ქმნის პირობებს ისეთი განსახდვრული სახის პროდუქციის წარმოებისათვის (მომსახურების გაწევისათვის), რომლებსაც ისინი ერთმანეთშიც გაცვლიან და გავლენ საერთაშორისო ასპარეზზეც.

რა თქმა უნდა, სპეციალიზაციას საკუთარი რისკებიც ახლავს. ამიტომ, მიზანშეწონილია, იგი არ იყოს ხელოვნური და ითვალისწინებდეს რეგიონის სამეურნეო ტრადიციებს, რესურსებს, შესაძლებლობებსა და რა თქმა უნდა, სამომავლო პერსპექტივებს. ამ შემთხვევაში, სპეციალიზირებული განვითარება უფრო ბუნებრივი და გარემოს ცვლილებებისადმი ადაპტირებადი ხდება.

მსოფლიო გამოცდილების გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, რომ საქართველოს და მისი მხრეების ეკონომიკური სპეციალიზაცია თავდაპირველად უნდა დაეფუძნოს ბუნებრივი უპირატესობების აქტიურ გამოყენებას (სასარგებლო წიაღისეული, გეოგრაფიული მდებარეობა, ბუნებრივ-კლიმატური პირობები და ა.შ.). უცხოური ინვესტიციების მოზიდვისა თუ ადგილობრივი ინვესტიციური პოტენციალის გაფართოებისა და სტიმულირების შესაბამისად, შესაძლებელი გახდება სპეციალიზაციის ახალ ტიპზე გადასვლა, რომელიც უფრო შესატყვისია საქართველოს მსგავსი რესურსულად მწირი ქვეყნისათვის და რომლის დროსაც, ბუნებრივი პოტენციალის გამოყენების ნაცვლად, აქცენტი გადადის იმ უპირატესობების გამოყენებაზე, რაც წარმოიქმნება ტექნიკური სიახლეების, ინოვაციების დანერგვისა და მის ბაზაზე სერიული წარმოების ორგანიზების შედეგად.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მსხვილი სამრეწველო ინდუსტრიის განვითარების, წარმოების მასშტაბების ზრდის, თვით მრეწველობაში სპეციალიზაციის გაღრმავების კვალობაზე, შეუძლებელი ხდება თანამედროვე სამრეწველო პროდუქციის სულ უფრო მზარდი ნომენკლატურის გამოშვება ცალკე აღებული ქვეყნის და მითუფრო მისი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის ფარგლებში. აღნიშნული კიდევ უფრო ამძაფრებს სპეციალიზაციის ხარისხის შემდგომი გაღრმავების ტენდენციას და შედარებით ფართო გავრცელებას პოულობენ შიდადარგობრივი სპეციალიზაციის განსაკუთრებით განვითარებული ფორმები (საგნობრივი, დეტალური, ტექნოლოგიური).

საქართველოს მხარეების სპეციალიზირებული მეურნეობის წარმატებით ფუნქციონირებისათვის აუცილებლად მიგვაჩნია: ეკონომიკაში დომინირებადი სექტორების განსახდვრა და მათი უპირატესი განვითარება; სამეცნიერო-კვლევითი საქმიანობის გაძლიერება და აქცენტის გადატანა უპირატესად რთული და მაღლახარისხოვანი პროდუქციის წარმოებაზე; საერთაშორისო ბაზარზე ორიენტირებული წარმოების ორგანიზება; ძირითად მეწარმეებს შორის კავშირების გაღრმავების მაქსიმალური ხელშეწყობა; საჭირო კადრების განათლებისა და ტექნიკური მომზადების სისტემის

გაუმჯობესება და სრულყოფა; რეგიონში ფუნქციონირებადი ისეთი კომპანიების განვითარების სტიმულირება, რომლებმაც შეიძლება მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანონ მხარის სპეციალიზაციაში; ისეთი პროდუქტების იმპორტის რეგულირება, რომელიც ქვეყნის ამა თუ იმ რეგიონის სპეციალიზაციის პრიორიტეტი შეიძლება გახდეს.

განვითარების ზემოაღნიშნული მოდელი დადებითად იმოქმედებს იმერეთის მხარის კონკურენტუნარიანობის ზრდაზე არამარტო ქვეყნის შიგნით, არამედ მის ფარგლებს გარეთ. ეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ხდება თანამედროვე პირობებში, როდესაც მოელს განვითარებულ მსოფლიოში რეგიონული წარმონაქმნების მნიშვნელობა განუხრელად იზრდება. შესაბამისად, ღრმავდება მათ შორის კონკურენციული ბრძოლა, განსაკუთრებით - ინვესტიციების მოზიდვისა და ადგილობრივ ეკონომიკაში მათი ჩართვის კუთხით. ახალ სოციალურ-ეკონომიკურ გარემოში, კონკურენტუნარიანობა დამოკიდებულია მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში არსებული სპეციალიზებული სამრეწველო, ტექნოლოგიური, ფინანსური, კომერციული, ადმინისტრაციული და კულტურული შესაძლებლობის, ცოდნისა და უნარ-ჩვევების ურთიერთობის სინერგიულ ეფექტზე.

თანამედროვე პრაქტიკაში, ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში, ნაკლებადაა შესწავლილი რეგიონული კონკურენტუნარიანობის მექანიზმები და საქართველოს რეგიონებში კლასტერების გამოყენების მნიშვნელობა რეგიონული კონკურენტუნარიანობის ამაღლებაში. ვეთანხმებით ქარველ მეცნიერ-ეკონომისტთა ერთ ნაწილს იმასთან დაკავშირებით, რომ კლასტერის განხილვა უნდა მოხდეს სხვადასხვა კონცეპტუალური მიდგომების მიხედვით: ინოვაციური პროცესი, სოციალური კაპიტალი და ეკონომიკური გეოგრაფია.³ თანამედროვე დამოკიდებულების მიხედვით, რეგიონი განიხილება, როგორც ფირმის კონკურენტუნარიანობის განვითარებისათვის საჭირო მნიშვნელოვანი გარემო, ადგილობრივი ფაქტორების ერთობლიობა, რომელთა შორის მთავარია: მომთხონი მომხმარებლები, ძლიერი კონკურენტები, ძლიერი ნედლეულის მომწოდებლები და დამხმარე დარგების კომპლექსი. აღნიშნული ერთობლიობა „სამრეწველო კლასტერის“ ცნებაში ინტეგრირდება, რომელიც, თავის მხრივ, გვაძლევს ურთიერთქმედების სინერგიას და აყალიბებს კონკურენტუნარიან ფირმებს. ამრიგად, რეგიონის კონკურენტული გარემო გავლენას ახდენს რეგიონის საწარმოო ობიექტების კონკურენტუნარიანობაზე.

მსოფლიოში დაგროვილი გამოცდილებისა და საქართველოს რეალობის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, რომ ჩვენს შემთხვევაში, ეკონომიკური ზრდის შედარებით ეფექტიან ფორმას შეიძლება წარმოადგენდეს კლასტერული მექანიზმის თეორია, რომელიც გულისხმობს „შედარებით ეფექტიანი და ურთიერთდაკავშირებული ეკონომიკური საქმიანობის სახეების თავმოყრას გარკვეულ ტერიტორიულ ზონაში.“⁴ სწორედ ძლიერი პოტენციალის მქონე კლასტერები წარმოადგენენ რეგიონული კონკურენტუნარიანობის მთავარ განმსაზღვრელ ფაქტორს. ისინი ემსახურებიან საწარმოო და სამეცნიერო პოტენციალის ამაღლებას დასაქმების და პროდუქტიულობის ზრდას, სიღარიბის დაძლევას, ექსპორტის ხელშეწყობასა და ინვესტიციების მოზიდვას.

ცნება „ძლიერი პოტენციალის მქონე კლასტერი“, მნიშვნელოვანწილად განისაზღვრება მისი,

³ ბარათაშვილი ე., ზარანდია ჯ., აბრალავა ა., რეგიონალიზმი: თეორია და პრაქტიკა, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2009, გვ. 281

⁴ მესხია ი., გველესიანი ე., რეგიონული ეკონომიკური პოლიტიკა, თბ., 2010, გვ. 98

როგორც ინდუსტრიული, ისე ინტელექტუალური და ინოვაციური შესაძლებლობებით. ამასთან, სამრეწველო პოტენციალის მასშტაბები, მიმართულებების მრავალფეროვნება და პერსპექტივები, თავის მხრივ, ბევრად არის დამოკიდებული დანარჩენი ორის წარმატებებზე. ინოვაციური საქმიანობის რეალიზაციის ძირითადი არეალია რეგიონული კლასტერები, რომლებიც ემსახურებიან ინდუსტრიული და მეცნიერული პოტენციალის ამადლებას, დასაქმების ზრდას, სიღარიბის დაძლევას და ა.შ. მსოფლიო გამოცდილების გათვალისწინებით, აუცილებელია კლასტერული განვითარებისადმი სისტემური მიდგომა, რაც რეალიზდება რეგიონული საინოვაციო სისტემის ფორმირებასა და განვითარებაში.

მოვლენათა ზემოთ აღწერილი მიმართულებით განვითარების შემთხვევაში, მოხდება ადგილობრივი სამეურნეო სისტემის ისეთი განვითარების ხელშეწყობა, როდესაც გათვალისწინებული იქნება ეკონომიკური თუ სოციალური ამოცანები და მეურნე სუბიექტები ჩართული იქნებიან ლოკალიზაციის მაღალი ხარისხის კვლავწარმოებითი ციკლების ფუნქციონირებაში. ისინი გახდებიან რეგიონის რესურსების, პროდუქციის და სხვადასხვა სახის მომსახურების მომხმარებლები, რაც დადებითად იმოქმედებს რეგიონის ფინანსური ბაზის განმტკიცებაზე, ერთ სულ მოსახლეზე შემოსავლის გადიდებაზე ხანგრძლივადიან პერსპექტივაში.

ზემოთ აღწერილი პროცესების რეგულირება წარმოადგენს მმართველობის ცენტრალური და რეგიონული რგოლების პრეროგატივას. თუმცა, მათ არ უნდა შეზღუდონ კერძო ინიციატივეები. პირიქით, მიზანშეწონილია კერძო სექტორის აქტიურობის სტიმულირება ზომიერად ლიბერალური რეჟიმების შექმნითა და განვითარებით, რათა ხელი შეეწყოს ადგილებზე მწარმოებელთა გააქტიურებას, რაც შესაბამისი ტერიტორიული ერთეულის ეკონომიკური განვითარების წინაპირობა გახდება.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. **ბარათაშვილი ე., ზარანდია ჯ., აბრალავა ა.**, რეგიონალიზმი: თეორია და პრაქტიკა, სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბ., 2009;
2. **მესხია ი., გველესიანი ე.**, რეგიონული ეკონომიკური პოლიტიკა, თბ., 2010;
3. **ღავთაძე გ.**, ადგილობრივი ბიუჯეტების როლი სახელმწიფოს რეგიონული პოლიტიკის განხორციელებაში, ქუთაისი, 1999
4. **Юданов Ю.И.**, Малые страны западной Европы, М., 1982